

УДК 821.161.2.02: 398

ПЕРЕДУМОВИ І КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ “РОМАНТИЧНОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ”

Ольга СМОЛЬНИЦЬКА

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
факультет української філології та українознавства,
вул. Ялтинська, 4, Сімферополь, Україна*

Розглянуто передумови та контекст української “романтичної фольклористики”, метод якої ґрунтується на дослідженні національних архетипів та порівнянні загального світового контексту з вузьким (локальним).

Ключові слова: романтизм, фольклор, романтичні традиції.

Українську “романтичну фольклористику” як цілком оригінальне та до кінця незбагненне явище тривалий час не розглядали в європейському контексті. Радянські дослідники, надавши літературознавству певний фактаж, вивчали діяльність П. Куліша, М. Костомарова, М. Номиса (Симонова) та інших як слабку з теоретичного погляду, непослідовну й навіть у дечому шкідливу (“ідеалізація старовини”, “буржуазно-націоналістичні тенденції”). Після оголошення незалежності України відкрився доступ до архівів, проте й сьогодні більша частина рукописної та “самвидавчої” спадщини романтиків-фольклористів лишилася в Канаді та США, куди її перевезли українські емігранти. Зокрема, така доля спіткала доробок П. Куліша. Проте, незважаючи на ці несприятливі обставини, ми можемо виокремити передумови української “романтичної фольклористики”: в такий спосіб змодельовати її контекст.

Романтизм (фр. *romantisme*) – літературний напрям, що виник наприкінці XVIII століття в Німеччині та існував у літературі Європи й Америки в першій половині XIX століття. Термін “романтизм” упродовжують безпосередньо його перші представники – німецькі романтики. Причому поняття романтизму, або ж романтичного мистецтва, означало сучасну літературу й мистецтво (зокрема в теоретичних працях А. В. Шлегеля). До того ж, нове поняття мало протиставити себе класичному мистецтву. Саме слово “романтизм” походить від іспанського “романс”, що означало ліричний жанр, який виник в іспанській літературі ще в середні віки. Згодом “романс” означає епічний жанр роману. Поширюється визначення “романтичний”, яке характеризувало твори й сюжети, написані романськими (а не класичними мовами) [3, 234].

Естетичні принципи літератури романтизму відображено в теоретичних працях та маніфестах представників напрямку. Серед визначніших – “Фантазії про мистецтво” (1799 року) В. Вакенродера, “Фрагменти” Ф. Шлегеля (1797–1800 роки), “Християнство, або Європа” (1799 року) Новаліса, передмова до другого видання “Ліричних балад” (1800 року) В. Вордсворта, “Про літературу” та “Про Німеччину”

(відповідно – 1800 та 1810 роки) Ж. де Сталь, передмова до драми “Кромвель” (1824 року) В. Гюго. На цьому тлі – здобутку французьких та німецьких романтиків – розвивався український фольклористичний процес, який, однак, не захоплювався надмірно теорією, більше звертаючись до живого слова – тобто записуючи “з голосу” виконавців різноманітні твори. Образ автора як тексту чи навіть контексту романтичної доби стає архетипним: це – сліпий кобзар, бандурист (П. Куліш), дуже рідко жінка (О. Стороженко). Образ творця М. Костомаров цікавив мало, на відміну від методів П. Куліша, дослідник спирався більше на міфологічне та історичне бачення.

Подібно до сентименталістів, романтики виступили проти класицистичного культу розуму. Головну увагу приділяли почуттєвому, внутрішньому стану героя, який протистоїть суспільству. Відбувається зміщення хронотопу – романтики висувають тему подорожі і теорію “двох світів”: *realite* – реального життя – і світу фантастичних подій, містики, а також мрій та ідеалів героя, не пристосованого до філістерської моралі.

Герої романтиків нерідко є носіями авторської свідомості. Вони перебувають у центрі романтичного всесвіту, є почасти самітниками, не підкоряються законам світу. Людина для романтиків – “міра всіх речей”. “Тільки індивідуум цікавий” (Новаліс).

Визначною рисою романтиків був їхній гарячий інтерес до фольклору. Представники напряму не лише використовували мотиви і засоби народної творчості, але й виступали як збирачі казок, легенд, народних пісень (В. Скотт; Якоб та Вільгельм Грім – засновники міфологічної школи та ін.).

Український романтизм охоплює період 20–40-х років (за іншими свідченнями, 60-х) XIX століття. Виникнення цього літературного напряму в Україні пов’язане з публікацією в 1827–1828 роках творів П. П. Гулака-Артемівського (переспівів балад А. Міцкевича) “Твардовський” (оригінал – “Пані Твардовська”) і “Рибалка”, з появою “Малоросійських пісень” М. Максимовича (1827 року), а також створенням літературного гуртка І. Срезневського в Харківському університеті наприкінці 20-х років XX століття. Як і західноєвропейські романтики, українські митці цікавилися національною історією та народною творчістю. Вони видають збірки народних пісень (М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич), літописи (“Історія Русів”), праці з історії України (М. Костомаров). Учений-історик Д. І. Чижевський зауважує, що студії минулого були “складовою частиною національного руху. З іншого боку, народна дійсність явилася романтикам надзвичайно повною, високоцінною та багатю. Не лише збирання етнографічного матеріалу, але й використання його в різних сферах культури – передусім у літературі – стало також завданням національним. Народ та історія – основні теми української романтики – разом з тим – основні проблеми національного руху” [17, 230].

На чому ж ґрунтувалося дослідження фольклору у романтиків? Варто врахувати міфологічне мислення українського народу, яке помітне не тільки в ліро-епічних творах, але й в епічних (легендах, переказах, казках, бувальщинах), де на передньому плані може витупати демонологія.

Українське демонологічне мислення є синтезом язичницьких вірувань та візантійського впливу. Християнство, на думку пересічного українця, який не втратив зв’язку з природою, не є антагоністом язичництва, тому українська демонологія є спробою свідомості відновити зв’язок із прапервнями. Так, розуміння демона в українській свідомості є часткою світу і зовсім необов’язково демоном християнського пекла. Звернення до цих духів у дохристиянські часи були такими, як до богів і ангелів [2, 129].

Літературознавець Л. Білецький зазначав: “Поганська релігія українського народу в цілому є найсуцільніший вияв якогось духовного **пригадування** з найдавнішого буття нації, ще з її передісторії життя і діяння. У цім пригадуванні, що заховалося в народній пам’яті з цілого релігійно-поганського культу, ховається якийсь натяк, якісь рештки, що свідчать про багатющу релігійну символіку історичної долі народу. Українське поганство – це не є зверхній імпульс чогось навісного зовні, ні! – Українське поганство – це є імпульс внутрішній, таємний, захований у найпотаємнішій глибині таємничого життя нації; все внутрішнє таємниче життя, що в обрядах, культурах і міфах впливає на поверхню і промовляє до нас ніжно обрядовою пісню, мітом, легендою, замовленням і каже: історія нашої нації, сенс і призначення в майбутнім дані нам не зовні, а у внутрішній глибині, у внутрішнім стані її свідомості, у творчій обрядово-релігійній прояві наших предків. Тому **культ померлих душ, культ предків, що є такий сильний в поганстві українського народу, таким перейшов і до нашої християнської віри, – то є глибинний внутрішній зв’язок із минулим, із самими предками, із Батьківщиною від найдавніших її часів, із усім найсвятішим України, й разом з тим, із майбутнім нації, з її потомками, з прийдешнім новим світом нового життя.** Так твориться поєднання цього нового світу нації зі світом давнім, минулим в одній безперервній цілості, початок якої губиться в давнині, а кінець – у далекій майбутності, у вічності” [1, 24–25].

Український романтизм звернувся до відновлення поетичних форм народного демонологічного мислення, започаткувавши цим основу для здобутків модернізму. У цьому плані показовою є творчість Олекси Петровича Стороженка (1805–1875, за іншими даними – 1806–1874), який поєднував у прозі методи романтизму, етнографічного реалізму та перших моментів становлення модернізму (найвизначніший твір – незавершений готичний роман “Марко Проклятий”).

Для переконання в архетипності українського мислення ми пропонуємо текст “південноруської колядки” (запис О. О. Потебні), яка несе відгомін язичницької доби й має деякі спільні риси з образною системою буддійських притч (дерево життя – Всесвіт – “найчастіше явір”. – І. Франко):

А в коріненьку чорні кунюнькі,
А в середині ярі пчілонькі,
А на вершечку сив соколонько,
Сив соколенько гніздечко си в’є,
Вершок виводить сріблом, золотом [13, 246].

Уже в той час були версії щодо індоєвропейської прабатьківщини (А. Шлейхер), тому подану колядку можна вважати оригінальною розробкою давніх космічних уявлень. Семіотичний аналіз колядки дає змогу з’ясувати звернення як до суто національних архетипів (“кунюнькі”, “сив соколонько” – Сокіл – птах, із яйця якого постав Всесвіт), так і до загальних, індоєвропейських: “пчілонькі” – життя, мед любові й мудрості.

Цікавий текст іншої староукраїнської колядки, подібної за структурою й лексикою до першої:

1 Ой долів, долів, долів луженьки,
2 Ой течуть ними бистрі річеньки.
3 Ой плине ж, плине, райскеє древце,
4 Райскеє древце з трьома вершеньки.

5 В однім вершеньку сив соколونько,
6 В другім вершеньку сива кунонька,
7 В третім вершеньку сив-ластовлята.
1 Ой не є ж тото сив соколонько,
2 Але є ж тото господаренько.
3 Ой не є ж тото сива кунонька,
4 Але є ж тото ба й газдинонька.
5 Ой не є ж тото сив-ластовлята,
6 Але є ж тото, є їх дитята.
(Зо збірки Ів. Вагилевича 1 з Ясеня) [14, 77].

Однією з заслуг українських “романтичних фольклористів” є перша розробка ключових українських символів – коду нації. Ми зупинимось на двох – тваринному (власне, пташиному) і рослинному, беручи до уваги не тільки автентичні пояснення романтиків, а й сучасне прочитання архетипів.

Зозуля – одна з найбільш “міфічних” пташок. Зозуля-ворожка віщує весну (отож, сакральні три зозулі – звістка про сублімацію, духовне оновлення, надію на майбутнє) і пророкує людині, скільки років тій лишилося жити. Зозуля кує тільки навесні від Благовіщення до Купала, а потім “давиться” ячмінним колосом. Вірили в те, що в зозулі-золотоключниці зберігають ключі від вирію, а тому вона летить туди першою та останньою прилітає звідти. Молодь, коли вперше бачить зозулю, звертається до неї:

Зозульо, зозульо, закуй мені, Скільки років жити буду!

За віруваннями, божество Сварог – Дий раз у рік обертається зозулею та віщує майбутнє. Тому весною мисливцям не дозволялося вбивати зозуль.

За іншими віруваннями, на сьомому році життя зозуля перетворюється на яструба або орла. За це зграї пташок мстять їй. За легендою, коли зозуля спитала в пташок, чому вони це роблять, адже вона не хижий птах, то почула у відповідь, що вони бояться в ній майбутнього яструба. Хижий птах означає темне, несвідоме, яке зростає та роз’яструється, якщо не звертати увагу на проблему традицій і духовного розвитку [6, 203–240].

Сосна – “цар-дерево”. Архетип благословенного богами дерева, яке вічнозелене та радісно шумить. У стародавніх колядках розповідається про сосну із золотою корою. Печеню “соснові шишки” роблять на весілля, бо це символ родючості та плодючості. За давнім звичаєм, соснову гілку зберігали в хаті від одного Нового року до іншого (перехід оповідача до нового життєвого етапу); вона слугувала оберегом від злих сил та приносила мир і спокій дому. Сосна, як і ялина, була символом покори. Вони вважалися також і надгробними деревами, тому “татова сосна” – натяк на те, що чекає батька оповідача в майбутньому; це спроба лишити по собі слід на рідній землі. Також сосна гоїть рани смолою – живицею – тому стає поштовхом до зрілості [6, 85].

Але вивчення контексту української фольклористики було б неповним, якби ми не розглянули переплетіння різного міфологічного матеріалу в локальному середовищі. Зокрема, М. Костомаров у російськомовній статті “Литовская народная поэзия” дає першу спробу порівняння балтійського мислення зі слов’янським. Як відомо, на той час Литва перебувала в складі Російської імперії і не сприймалась як чужа країна. Учений емпірично наближається до відкриття паралелей – між східними

слов'янами (українцями) та балтійськими (нащадками язичницького населення Ладоги та узбережжя Балтійського моря; прусська міфологія є прикладом балто-слов'янської), а не тільки між українцями – слов'янами – та литовцями (балтами, носіями іншої ментальності). Отже, литовців сприймали як своїх (навіть хибно доводили спільність їхнього походження зі слов'янами), і тому контекст цієї фольклористичної статті є локальним.

М. Костомаров ознайомлює читача з реаліями литовської культури, зокрема ритмікою творів. До того ж, він подає оригінали народної поезії, щоправда, без дослівного перекладу:

Saulyte Dewo dukte
 Kur taip ilgay uztrukai?
 Kur taip ilgay gywenai,
 Nu musu atstojusi?
 Po juriu, po kalneliu
 Kawojau sirateles,
 Suszildau pemenaczus.
 Daug mano duwaneliu.
 Saulyte Dewo dukte.
 Kas rytais wakareleis.
 Prakure taw ugnele?
 Taw klojo pataleli.
 Auszrine, wacarine,
 Auszrine ugnuzele,
 Wak'rine pataleli;
 Daug mano gimeneles.

(*Nesselm. 1.*) (Примітка М. Костомарова. – О. С.) [5, 703].

Дослідник дотримується тодішньої романтичної традиції прозового або побіжного перекладу, який більше нагадує переказ: “Сонце в литовських піснях уособлюється істотою жіночої статі і називається божою дочкою (saulyte dewu dukte). Воно – створіння добре, людяне, справедливе і жалісне до нещастя. “Де ти була, Савліто, дочка божа?” – говориться в одній пісні. Савліта відповідає: “За морями, за горами; я доглядала сиріт, зігрівала пастухів, всім роздавала благо!”. Їй прислужують уранішня (auszrine) і вечірня (wakarine) зірки: уранішня запалює їй вогонь, вечірня готує їй на ніч ліжко” [5, 703]. Космічна міфологія подається як переказ народних творів: “Місяць (menes) уявляється особою чоловічої статі і чоловіком Савліти (сонця). В одній пісні співають, що місяць раніше ходив по небу зі своєю дружиною, і виходили, і заходили вони разом, і на нічліг разом поверталися. Але одного разу, коли, як зазвичай, Менес повів свою Савліту додому і уклав її спати, сам пішов від неї погуляти і закохався в Аушрину (ранкову зорю). Сонце прокинулося й пішло небом одне, без чоловіка. Дізнавшись про це, Перкунас розрубав невірного мечем навпіл, через те місяць має половину обличчя, і тому світло його таке сумне” [5, 703]. Проте М. Костомаров робить сумний висновок: “Втім, неможливо сьогодні з цих невиразних уривків стародавньої фантазії визначити, що в язичництві було саме таке уявлення, як у пісні. Народна фантазія розвивалась і згодом, після падіння язичництва, і не завжди можна з точністю визначити, що належить ранньому, і що пізніший її роботі” [5, 703]. Насправді подана литовська легенда до останніх дрібниць збігається зі слов'янською, суто язичницькою й навіть необробленій у поетичному

вигляді (тільки в останній відьма накидає на Місяць брудне укривало, тому місячний лик потьмарився й заплямився, утратив колишній, подібний до сонячного, блиск).

Отже, передумови й контекст української “романтичної фольклористики” ґрунтувалися на таких чинниках:

- 1) здобутки німецьких, французьких, англійських теоретиків романтизму (А. Шлегеля, Новалиса та ін.);
- 2) фіксація усних народних творів майже в первісному вигляді, запис безпосередньо від виконавця (варто зауважити, що на цій царині П. Кулішеві, М. Костомарову, А. Метлинському та іншим більше пощастило, ніж братам Грім – німецькі селяни недовіркою ставилися до вчених і неохоче ділилися фольклором, не вірячи, що когось можуть зацікавити “простонародні” витвори неосвічених людей);
- 3) порівняння світового та локального (балтослов’янського) контекстів у впливі на ментальність;
- 4) порівняльно-історичний метод, перші спроби систематичного укладання фольклористичних збірок та коментування як творів загалом, так і окремих лексем;
- 5) врахування українського міфологічного й демонологічного мислення;
- 6) перші дослідження національної символіки та поширених сюжетів (наприклад, мотив інцесту в піснях).

Усі ці чинники сприяли розвитку національного мислення та пробудження первістків національної ідеї. Свою роль у цьому зіграли і протиставлення романтизму віджилому класицизму (що ґрунтувався не на фольклорі – якщо не враховувати твори І. П. Котляревського, – а винятково на сюжетах античних творів, і вихід збірки Т. Г. Шевченка “Кобзар” (1840), який викликав зацікавленість російської та польської інтелігенції милозвучною “малоруською” поезією.

-
1. Білецький Л. Історія української літератури. – Т. 1. – Авґсбург, 1947. – С. 24–25.
 2. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2005.
 3. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. – К., 2001.
 4. Зеров М. Українське письменство. – К., 2003.
 5. Костомаров Н. Литовская народная поэзия // Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Кн.1. – Т. 1. – СПб., 1903. – С. 699–703.
 6. Костомаров Н. Славянская мифология. – К., 1930. – С. 85, 203–240.
 7. Максимович М. Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. – М., 1962.
 8. Метлинский А. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. – К., 1854.
 9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 2003. – С. 75–109.
 10. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська культура. – К., 2002.
 11. Павличко С. Теорія літератури. – К., 2002.
 12. Пісні та романи українських поетів у двох томах. Т. 2. – К., 1956.
 13. Українська народна пісня. Видання друге. – К., 1936.

14. *Потебня А.* Объяснения малорусских и сродных русских песен: В 2 т. – Т. 1. – Варшава, 1883–1887.
15. *Сосенко К.* Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь. – К., 1994.
16. Українські народні пісні. 500 українських народних пісень. – Сімферополь, 2005.
17. Українські народні пісні. В двох книгах. Кн. 1, 2. – К., 1954.
18. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури. – К., 2003.

**PRECONDITIONS AND CONTEXT OF UKRAINIAN
“ROMANTIC FOLKLORISTICS”**

Oľga SMOL'NYTS'KA

*V. I. Vernads'kyj Tavriya National University,
Ukrainian Philology and Ukrainian Studies Faculty,
4, Yalyns'ka str., Simferopol', Ukraine*

In the article is examined the preconditions and context of Ukrainian “romantic folkloristics”. The method is based on research of national archetypes and comparison of general world context with narrows one (local).

Key words: Romanticism, folklore, romantic traditions.

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2007
Прийнята до друку 20.05.2007